

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ

Методичні рекомендації для студентів,
які навчаються за спеціальністю 054 – Соціологія

Видавництво НУА

НАРОДНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ

Методичні рекомендації для студентів,
які навчаються за спеціальністю 054 – Соціологія

Харків
Видавництво НУА
2021

УДК 316.34
С56

*Затверджено на засіданні кафедри
соціології та гуманітарних дисциплін
Народної української академії
Протокол № 13 від 07.06.2021р.*

Автор-упорядник *О. В. Бірченко*

Рецензенти: д-р філос. наук *К. В. Батаєва*;
канд. іст. наук *Т. А. Удовицька*

С56 **Сучасні** соціальні нерівності: метод. рекомендації для студентів, які навчаються за спеціальністю 054 – Соціологія / Нар. укр. акад., [каф. соціології та гуманітарних дисциплін; авт.-упор. О. В. Бірченко]. – Харків : Вид-во НУА, 2021. – 46 с.

Методичні рекомендації з вивчення навчального курсу «Сучасні соціальні нерівності» підготовки бакалаврів містять програму, плани семінарських занять, рекомендації з вивчення дисципліни, завдання для самостійної роботи, список рекомендованої науково-методичної літератури, питання з навчального курсу.

УДК 316.34

ВСТУП

Навчальний курс «Сучасні соціальні нерівності» освоюється відповідно до навчального плану підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти напрямку підготовки за спеціальністю 054 – Соціологія за освітньою програмою «Соціально-психологічний супровід управління персоналом».

Він спрямований на формування фундаментальних знань і практичних навичок соціологічного аналізу сучасних соціальних нерівностей, причин і видів їх прояву, їх множинності, динаміки відтворення в українському і європейських суспільствах.

Даний курс змістовно розподіляється на два модулі. В *I модулі «Теоретико-методологічні підходи до вивчення нерівностей»* розглядається актуальність проблеми соціальної нерівності, розкриваються концептуальні підходи вивчення нерівності зарубіжної і вітчизняної соціологією, окреслюється проблемне поле дослідження соціальних нерівностей, особливості сучасних нерівностей, здійснюється аналіз базових категорій дисципліни – соціальна нерівність, соціальна стратифікація, соціальна мобільність – їх динамічний зв'язок із соціальною структурою на основі класичних і новітніх підходів соціологічного дослідження.

В *II модулі «Стан і динаміка соціальної нерівності в сучасних суспільствах»* здійснюється соціологічний аналіз тенденцій проявів соціальних нерівностей в українському та європейських суспільствах, осмислюється інституційний характер відтворення їх множинності. Вивчення модуля передбачає формування у студентів вміння використовувати інструменти соціолого-статистичного аналізу соціальних нерівностей і обґрунтування самостійних висновків.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є соціальні нерівності в сучасних суспільствах, теорія і практика їх соціологічного дослідження.

Мета вивчення дисципліни – надати студентам поглиблене уявлення про основні теоретичні підходи до аналізу прояву соціальної нерівності в сучасних суспільствах, чинників їх відтворення, формування здібності використовувати емпіричні дані для дослідження множинних соціальних нерівностей.

Завдання дисципліни:

- сформулювати глибоке розуміння теоретичних засад дослідження соціальних нерівностей в сучасному суспільстві, процесів їх відтворення;
- сформулювати вміння застосовувати соціологічні поняття, концепції та теорії до емпіричного аналізу проявів нерівностей та їх впливу на соціальні взаємодії та відносини індивідів, соціальних груп, спільнот та суспільств;
- сформулювати здібність самостійного аналізу і інтерпретації проявів соціальних нерівностей та їх чинників в сучасному українському суспільстві.

Згідно вимог освітньої програми студенти повинні досягнути таких результатів навчання:

знати:

- ключові поняття проблематики курсу, його предмет, об'єкт;
- інституційні механізми відтворення і модифікації соціальної нерівності;
- класичні та сучасні концепції, в рамках яких осмислюється універсальний характер соціальних нерівностей;
- причини, фактори відтворення соціальної нерівності;
- класичні та сучасні теорії соціальної стратифікації;
- основні процеси сучасних трансформацій соціальних ієрархій в Україні, європейських країнах;
- сучасні тенденції розвитку соціальної мобільності.

вміти:

- самостійно використовувати понятійний апарат соціології соціальної нерівності, конструювати зв'язки між базовими категоріями при інтерпретації проблем дисципліни;
- застосовувати соціологічні методи дослідження соціальних нерівностей у вивченні основних механізмів відтворення соціальної нерівності і мобільності;
- інтерпретувати емпіричні дані для виявлення стану нерівностей, можливостей їх регуляції.

У сукупності з іншими дисциплінами гуманітарного, соціального циклу курс «Сучасні соціальні нерівності» забезпечує формування наступних компетентностей здобувача:

ЗК 8. Здатність діяти соціально відповідально.

ЗК 9. Усвідомлення проблематики рівних можливостей у суспільстві, зокрема її гендерних, расових, вікових аспектів.

ЗК 10. Усвідомлення культурного розмаїття суспільств та викликів взаємодії в міжкультурному контексті.

ФК 1. Здатність застосовувати соціологічні поняття, концепції та теорії для інтерпретації процесів соціального розширення суспільства.

ФК 2. Розуміння базових закономірностей взаємодії індивідів, соціальних груп, спільнот та суспільств.

ФК4. Розуміння соціальних процесів, трендів, можливостей і викликів соціальних змін в Україні та світі.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

Форми контролю знань

Оцінювання знань студентів з дисципліни «Сучасні соціальні нерівності» проводиться у вигляді:

поточного контролю знань студентів під час семінарських занять шляхом:

- усного опитування, обговорення, дискусії з питань теоретичного матеріалу;

- оцінки результатів виконання завдань самостійного опрацювання, ситуаційних завдань і розв'язання проблемних ситуацій;

- оцінки якості підготовки повідомлень, есе та їх презентацій.

періодичного (обов'язкового) контролю шляхом:

- виконання модульної контрольної роботи.

підсумковий контроль проводиться у формі заліку (повний термін навчання) – оцінка презентації і захисту індивідуального завдання.

Критерії оцінювання результатів навчання

Робота на лекційному занятті оцінюється максимально у 2/4/3 бали. Оскільки всі лекції з даного курсу мають проблемно-дискусійний характер, максимальну кількість балів отримують ті здобувачі, які постійно включені у дискусію.

Робота на семінарському та практичному занятті оцінюється максимально у 5/6/5 балів:

- по-перше, виходячи з того, чи проводив здобувач самостійну роботу для підготовки до цього заняття (опрацювання наукових та інших інформаційних джерел для підготовки повідомлень, групових проектів тощо);

- по-друге, виходячи з якості виконаної роботи;

- по-третє, за результатами участі у перебігу семінарського заняття (якість відповідей на поточні запитання викладача, активність у обговоренні тематичних повідомлень та результатів групових проектів тощо).

Модульна контрольна робота передбачає письмові відповіді здобувача на 3-4 проблемно-орієнтованих запитань, що апелюють до розуміння навчального матеріалу, а також дозволяють побачити, чи здатен здобувач використовувати отримані знання на практиці.

Максимальна кількість балів, що здобувач може отримати за виконання модульної контрольної роботи складає 8 (повний термін навчання) та 12 (скорочений термін навчання).

Модульна контрольна робота є обов'язковим видом роботи для кожного здобувача.

Індивідуальне завдання передбачає виконання здобувачем письмової роботи за конкретною обраною темою, яка має науковий характер і ґрунтується на аналізі інформації з декількох наукових джерел.

Індивідуальне завдання оцінюється максимально у 16 (повний термін навчання) та 12 и 18 (скорочений термін навчання) балів.

При виконанні завдання необхідно показати розуміння і знання основних теоретичних концепцій сучасної соціології нерівності, оперування її основними категоріями, методами і методологічними підходами у дослідженні множинності сучасних нерівностей та процесів їх модифікації в Україні, проблем відтворення соціальної нерівності. При написанні роботи бажано не тільки описувати інформацію, що міститься у спеціальній науковій та довідковій літературі, але надавати критичну оцінку її змісту, робити власні висновки, в тому числі й ті, що мають рекомендаційних характер.

Максимальна кількість балів, яку може отримати студент за результатами поточного і періодичного (обов'язкового) контролю складає – 80 (повний термін навчання) та 80 (скорочений термін навчання) балів.

Здобувач допускається до складання заліку (повний термін навчання) та (скорочений термін навчання) за умови наступного мінімуму:

- 1) отримання балів за результатами поточного контролю;
- 2) виконання модульної контрольної роботи;
- 3) виконання індивідуального завдання.

Передбачено, що виконання зазначених видів робіт забезпечує отримання *мінімальної кількості балів – 35 (повний термін навчання) і 35 (скорочений термін навчання)*, що забезпечує допуск студента до проходження підсумкового контролю, який відбувається у виді складання іспиту (повний термін навчання) або заліку (скорочений термін навчання).

Залік відбувається у формі захисту-презентації здобувачами робіт, виконаних за темами індивідуальних завдань.

Максимальна кількість балів, яку здобувач може отримати за результатами захисту-презентації – 20.

Здобувач отримує від 20 до 18 балів, якщо у ході захисту демонструє знання та інформацію, отримані не менш ніж з 5 релевантних наукових джерел, вільно володіє матеріалом своєї теми та оперує понятійним апаратом соціології нерівності, повно і обґрунтовано відповідає на уточнюючі запитання викладача та/або колег (якщо такі виникають), впевнено демонструє навички критичного мислення і здатність використання отриманих знань на практиці.

Здобувач отримує від 17 до 15 балів, якщо у ході захисту демонструє знання та інформацію, отримані не менш ніж з 5 релевантних наукових джерел, вільно володіє матеріалом своєї теми та оперує понятійним апаратом соціології нерівності, на достатньому рівні відповідає на уточнюючі запитання викладача та/або колег, на достатньому рівні демонструє навички критичного мислення і здатність використання отриманих знань на практиці.

Здобувач отримує від 14 до 11 балів, якщо у ході захисту демонструє знання та інформацію, отримані не менш ніж з 5 релевантних наукових джерел, на достатньому рівні володіє матеріалом своєї теми, втім слабо оперує понятійним апаратом соціології нерівності, слабо відповідає на уточнюючі

запитання викладача та/або колег (якщо такі виникають), слабо демонструє (або не демонструє) навички критичного мислення та здатність використання отриманих знань на практиці.

Здобувач отримує від 10 до 7 балів, якщо у ході захисту демонструє знання та інформацію, отримані менш ніж з 5 релевантних наукових джерел, в цілому володіє матеріалом своєї теми, втім слабо оперує понятійним апаратом соціології нерівності, слабо відповідає на уточнюючі запитання викладача та/або колег (якщо такі виникають), слабо демонструє (або не демонструє) навички критичного мислення та здатність використання отриманих знань на практиці.

Загальний рейтинг здобувача за навчальною дисципліною визначається шляхом додавання балів, отриманих за результатами підсумкового контролю (складання іспиту) до балів, отриманих за результатами поточного та/або періодичного контролю.

1. Розподіл балів, які отримують здобувачі

№ п/п	Види активностей і робіт студентів	Повний термін навчання Максимальна Кількість балів за вид роботи денна/заочна	Кількість виду роботи за навчальний курс денна/заочна	Максимальна кількість балів денна/заочна	Скорочений термін навчання (денна і заочна форми)
Види робіт (основні)					
1.	На лекційному занятті	2/4	7/5	14/20	18
2.	На семінарському занятті (презентація та оцінювання результатів самостійної роботи з підготовки доповідей, повідомлень, усних (переважно для денної форми навчання) та письмових (переважно для заочної форми навчання), участь у дискусії тощо)	5/6	7/4	35/24	25
3.	Модульне контрольне оцінювання	8/12	2	16/24	20
4.	Індивідуальне завдання	16/12	1	15/12	18
5.	Підсумковий контроль (складання заліку)	20	17/11	20	20
Всього		100		100	

Шкала оцінювання: національна та ECTS

<i>Характеристика за національною шкалою</i>	<i>За національною шкалою</i>	<i>За шкалою ХГУ «НУА»</i>
<p>Глибоке знання теоретичного матеріалу, основних наукових концепцій і теорій, що пояснюють процеси трансформації соціальної структури, розуміння сутності і проблем соціальної нерівності, вільне володіння категоріальним апаратом, вміння визначити основні напрями соціологічного дослідження множинності соціальної нерівності і механізмів їх відтворення, вміння застосовувати соціологічні методи до їх аналізу, здатність здійснювати самостійні висновки, критично переосмислювати відповідний теоретичний матеріал та практичні ситуації.</p>	<p>Відмінно (повний термін навчання)</p> <p>Зараховано (скорочений термін навчання)</p>	<p>90–100</p>
<p>Достатньо високе знання теоретичного матеріалу, розуміння сутності і проблем соціальної нерівності, впевнене володіння категоріальним апаратом, вміння визначити основні напрями соціологічного дослідження множинності соціальної нерівності і механізмів їх відтворення, вміння застосовувати соціологічні методи до їх аналізу, здатність здійснювати самостійні висновки, критично переосмислювати відповідний теоретичний матеріал та і сформованість навиків самостійного аналізу цих проблем в трудовому колективі.</p>	<p>Добре (повний термін навчання)</p> <p>Зараховано (скорочений термін навчання)</p>	<p>70–89</p>
<p>Задовільне знання теоретичного матеріалу розуміння сутності соціальної структури і процесів її трансформації, причин і наслідків соціальної нерівності, що в них відбуваються, володіння категоріальним апаратом курсу.</p>	<p>Задовільно (повний термін навчання)</p> <p>Зараховано (скорочений термін навчання)</p>	<p>50–69</p>

<p>Фрагментарне знання матеріалу, проблем і категорій курсу. Можливість перескладання іспиту/заліку</p>	<p>Незадовільно (повний термін навчання)</p> <p>Не зараховано (скорочений термін навчання)</p>	<p>25–49</p>
<p>Незадовільне знання матеріалу, проблем і категорій курсу. Обов'язковий повторний курс</p>	<p>Незадовільно (повний термін навчання)</p> <p>Не зараховано (скорочений термін навчання)</p>	<p>0–24</p>

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Теми	Кількість годин			
	Разом	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
Модуль 1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення нерівностей				
1.1 Тема 1. Соціальні нерівності у соціологічному вимірі	11	2	2	7
1.2 Соціальна нерівність у фокусі теорій стратифікації	11	2	2	7
1.3 Динаміка соціальної стратифікації. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві	11	2	2	7
Модульний контроль – контрольна робота.				
Модуль 2. Стан і багатомірність соціальної нерівності в сучасних суспільствах				
2.1 Роль культурної нерівності в стратифікації сучасного суспільства	11	2	2	7
2.2 Інформаційне суспільство: нові профілі нерівності	11	2	2	7
2.3 Соціальні нерівності в освіті	11	2	2	7
2.4 Роль сім'ї у відтворенні соціальної нерівності	11	2	2	7
2.5 Гендерна та вікова стратифікація	13	4	2	7
Модульний контроль – презентація і захист індивідуального завдання.				
Разом	90	18	16	56

Індивідуальні завдання

Виконання індивідуального завдання є обов'язковим видом роботи, який здобувач має виконати протягом навчального курсу. Індивідуальне завдання представляє собою письмову наукову роботу (обсяг не менш ніж 8 сторінок; шрифт Times New Roman; кегль 14; міжрядковий інтервал 1,5), що має творчий характер, є результатом опрацювання здобувачем низки релевантних наукових та інформаційних джерел за обраною темою, з використання даних соціологічних досліджень.

Індивідуальне завдання виконується за одним із запропонованих нижче тематичних напрямків або за будь-якою темою, сформульованою здобувачем самостійно, яка відповідає його особистим інтересам та узгоджується з проблематикою навчального курсу.

Тематичні напрямки індивідуальних завдань

1. Особливості процесів соціальної мобільності і міграції в сучасному українському суспільстві.
2. Реформування освіти в Україні як процес зниження соціальної нерівності.
3. Уявлення про справедливі і несправедливі соціальні нерівності в українському суспільстві.
4. Аналіз конкретних соціологічних досліджень гендерної нерівності в Україні.
5. Аналіз конкретних соціологічних досліджень вікової нерівності в Україні.
6. Аналіз конкретних соціологічних досліджень цифрової нерівності в Україні.
7. Проблема «старіючого суспільства» у вимірі стратифікації.
8. Динаміка професійно-кваліфікаційної структури як відображення змін соціальної стратифікації українського суспільства.
9. Динаміка конструювання соціокультурних форм вираження соціальних інтересів в процесах соціальної диференціації сучасного українського суспільства.
10. Роль сімейної солідарності у відтворенні соціальної нерівності (На прикладах традицій української родини).
11. Проблеми і негативні наслідки, що породжуються соціальною нерівністю.
12. Особливості неомарксистських і неовеберіанських підходів до проблем соціальної нерівності.
13. Евристичний потенціал концепції «соціальних середовищ».
14. Процеси трансформації соціальних ієрархій в постсоціалістичних країнах. Соціальна стратифікація сучасної України.
15. Мізь як фактор диференціації старого класового суспільства.
16. Дослідження соціально-економічних наслідків впровадження інформаційно-комунікаційних технологій.

Види самостійної роботи студентів

- робота з науковою, навчальною та довідковою літературою, а також використання Інтернет-ресурсів для пошуку інформації та підготовки повідомлень, доповідей з теми заняття;
- написання та захист рефератів за запропонованими викладачем або сформульованим самостійно темам;
- складання і можливо апробація інструментарію соціологічного дослідження;
- написання есе з проблем курсу;
- проведення структурно-логічного аналізу наукових статей за запропонованою схемою;
- підготовка тематичних оглядів періодичних видань;
- виконання практичних міні-досліджень.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ

Змістовний модуль 1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення нерівностей

Тема 1.1. Соціальні нерівності у соціологічному вимірі

Нерівність як універсальна структурна риса суспільства, її природно-історична обумовленість. Сутність, форми та функції соціальної нерівності. Нерівність як специфічна форма соціальної диференціації. Джерела, причини та ознаки соціальної нерівності.

Стійкість відтворення соціальної нерівності. Актуалізація феномену нерівності в сучасному світі. Сучасність як нова нерівність. Аналіз сучасних наукових досліджень процесів подальшого розшарування в глобальному і національному контексті (Д. Стигліц, Т. Пікетті, Е. Аткинсон, Б. Міланович). Український профіль нерівності.

Фактори та інструменти посилення процесів соціальної нерівності. Причини неоднакової інтенсивності та різних напрямків процесів стратифікації в межах національних держав. Множинність нерівності в світі. Види нерівності в різних частинах світу. Інституціоналізація соціальної нерівності. Обумовленість соціальної нерівності інституціональним устроєм суспільства. Вплив на кореляцію нерівності держави, типу політичної організації, ідеології, релігії.

Економічне та соціологічне вимірювання нерівності. Соціологічні незалежні змінні аналізу нерівності: класи, статуси, гендер, вік, раса, національність, рівень освіти, територіальні та поселенські спільноти. Залежні змінні – неоднорідність багатоманітних умов і обставин спільного життя людей.

Негативні прояви нерівності: виключення, відторгнення, відчуження, ізоляція, ексклюзія. Соціальні рани нерівності і соціальний опір. Нерівність і соціальна справедливість.

Тема 1.2. Соціальна нерівність у фокусі теорій стратифікації

Сутність і функції соціальної стратифікації.

Традиції класичного аналізу соціальної нерівності в соціології. Становлення і розвиток теорій стратифікації. Критерії стратифікації: соціальні, економічні, політичні, професійні. Теорія класів К.Маркса. Критерії соціального класу за Марксом. Ставлення до засобів виробництва, власність – головна ознака соціальної нерівності. Боротьба між класами – джерело соціального розвитку суспільства. М. Вебер: класичний етап розвитку соціології нерівності. Вебер про критерії соціального класу (страти). Три взаємодіючих фактора соціальної нерівності: власність, влада, престиж.

Структурний і функціоналістський підходи до стратифікаційного аналізу.

Сучасні зарубіжні концепції соціальної стратифікації.

Розвиток неомарксистських і неовеберіанських підходів до проблем соціальної нерівності. Неомарксистський підхід про власність і контроль, нові робочі місця. Е. Райт про соціальні класи західного суспільства. Внесок неовеберіанцев до владного підходу, аналізу статусних відмінностей. Нові підстави соціальної нерівності в виробничій та невиробничій сферах. Концепція соціального класу Дж. Голдторпа.

Одномірні підходи до вивчення Концепція професійних відмінностей Е. Едвардса. нерівностей (Р. Лінд, Л. Уорнер). Багатомірні функціональні підходи виміру стратифікації: власність, освіта та кваліфікація в ринковій ситуації, соціальний престиж. Влада в якості основного виміру нерівності.

З. Бауман, У. Бек про неklasові системі соціальних відмінностей в постіндустріальному суспільстві. Нерівність на засадах стилю споживання, способу життя.

Процеси трансформації соціальних ієрархій в постсоціалістичних країнах. Соціальна стратифікація сучасної України.

Тема 1.3.Динаміка соціальної стратифікації. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві

Мобільність як ядро соціальних життєвих процесів розвитку і зміни соціальної структури.

Соціальна мобільність і відкритість суспільства. Сучасні тенденції розвитку соціальної мобільності. Поняття і сутність соціальної мобільності. Характерні ознаки соціальної мобільності (переміщення, пересування, зміни). Фактори і умови соціальної мобільності. Характер впливу соціальної мобільності на динаміку зміни соціальної структури.

Мобільність і соціальне відтворення. Типологія соціальної мобільності.

Канали, ліфти і бар'єри соціальної мобільності.

Загальна характеристика економічної, політичної, професійної та соціокультурної мобільності.

Концепції соціальної мобільності.

Міграція як вид соціальної мобільності. Соціально-економічні детермінанти міграції. Специфіка фаз міграційного переходу.

Особливості процесів соціальної мобільності і міграції в сучасному українському суспільстві.

Змістовний модуль 2. Стан і багатомірність соціальної нерівності в сучасних суспільствах

Тема 2.1. Роль культурної нерівності в стратифікації сучасного суспільства

Інтенсифікація культурної взаємодії. Символічне і духовне вираження соціальної нерівності.

Поняття, сутність культурного нерівності. Ресурсні та практичні компоненти культурного нерівності. Причини, механізми, тенденції культурного нерівності. Сучасні соціологічні пояснення змін культурного нерівності.

Концепція культурного відтворення П. Бурдьє. Теорія культурного капіталу. Форми і механізми функціонування культурного капіталу. Зростання ролі культурного капіталу у відтворенні соціальної структури, в соціокультурному поділі.

Поняття «соціальні середовища» (milieus). Методології їх дослідження. Мільє як фактор диференціації старого класового суспільства. Культурно обумовлені нерівності життєвих шансів.

Процеси структурних змін в значимості ресурсів, що забезпечують можливості життєвих шансів, в пострадянському українському суспільстві.

Тема 2.2. Інформаційне суспільство: нові профілі нерівності

Інформаційний простір як частина соціального. Соціальні та економічні наслідки інформаційно-технологічної революції. Соціальна стратифікація інформаційного суспільства. Трансформація сфери зайнятості: нові критерії престижу і статусу зайнятих в інформаційній економіці. Стратифікація і сегменти ринку праці. Характер соціальних відносин в сфері виробництва і розподілу.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій як фактор технологічного і економічного розриву. Нова форма нерівності – цифрова нерівність. Цифрова нерівність як глобальний, соціальний і демократичний поділ. Показники і причини цифрової нерівності. Методологія дослідження інформаційної нерівності.

Виникнення нової форми соціальної поляризації у світі капіталу – «цифрової асиметрії» як всередині країни, так і між країнами. Процеси цифрової асиметрії в сучасному українському суспільстві.

Дослідження соціально-економічних наслідків впровадження інформаційно-комунікаційних технологій.

Тема 2.3. Соціальні нерівності в освіті

Освіта як основний канал соціального відтворення і соціальної мобільності в сучасному суспільстві. Соціологічні концепції і підходи щодо проблем освітньої стратифікації, закономірностей процесів соціального розшарування в освітніх системах. Класова належність сім'ї як детермінанта нерівності освітніх можливостей. Освіта як посередник між класом походження і належності. Визначальна роль раннього розвитку дітей (дошкільного віку) у вирівнюванні освітніх можливостей дітей різного соціального походження.

Доступність вищої освіти як втілення принципу рівності можливостей. Проблеми соціально-класової і етнорасової нерівності в доступності освіти. Методологічні підходи щодо виміру рівня освіти і соціальних нерівностей в сфері освіти. Динаміка освітньої нерівності.

Основні параметри, організаційні норми, правила і норми функціонування освітньої системи в сучасних умовах. Реформування освіти як процес зниження нерівності.

Тема 2.4. Роль сім'ї у відтворенні соціальної нерівності

Вплив сімейної солідарності на масштаб і механізми відтворення і посилення соціальної нерівності. Зв'язок міжпоколінної солідарності і соціальної нерівності. Ресурси батьків в сімейній солідарності на протязі всього життєвого шляху. Вплив батьків на освіту, професію дітей.

К. Дельфі і Д. Леонард: спадкування майна та соціального статусу як механізм формування статусної ієрархії та соціальної нерівності.

Роль економічної допомоги (грошові переводы, подарунки, майнові передачі і т. і.) в сімейній солідарності. Проблема скорочення нерівності за походженням.

Тема 2.5. Гендерна та вікова стратифікація

Гендер як соціальне поняття і явище. Гендерна стратифікація як підсистема соціальної стратифікації. Підстави соціальної стратифікації (влада, власність, престиж) та їх гендерний «портрет». Розподіл праці як основа формування підсистеми гендерної стратифікації.

Сучасні соціологічні теоретичні та емпіричні дослідження гендерної та вікової стратифікації.

Походження і шлюб як канали висхідної соціальної мобільності. Стан здоров'я як обмеження і каталізатор соціальної мобільності. Демографічні характеристики і соціальна мобільність.

Динаміка гендерної нерівності в сучасному українському суспільстві. Гендерна нерівність на ринку праці, в домашньому господарстві, громадсько-політичному житті.

Вікове вимірювання статусної нерівності. Вік як показник нерівного доступу до дефіциту соціальних і економічних ресурсів.

Неузгодженість ролевих стандартів трудової кар'єри і відповідної фази життєвого курсу. Вікова піраміда статусних досягнень.

Молодь у вимірі соціальних нерівностей та вікової стратифікації. Культура статусного самовизначення молодого покоління. Вік як фактор адаптаційного потенціалу в умовах трансформації суспільства.

Проблема «старіючого суспільства» у вимірі стратифікації. Здоров'я у вимірі стратифікації.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Бабенко, С. (2009). *Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року)*. Київ : Інститут соціології НАН України; Київський міжнародний інститут соціології, Інститут політики, центр «Соціальні індикатори», 44 с.
2. Буравой, М. (2015). Социология и неравенство. *Социол. исслед.*, 7, с. 5–14.
3. Воронкова, В. (2008). *Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива*. Санкт-Петербург: Алетейя, 160 с.
4. Горшков, М.К. (2014). Общественные неравенства как объект социологического анализа. *Социол. исслед.*, 7, с. 20–31.
5. Гофман, А.Б. (2004). Мартовские тезисы о социологии равенства и неравенства. *Социол. исслед.*, 7, с. 23–26.
6. Куценко, О. (2000). *Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытка западной социологии*. Харьков: Изд-во Харьковск. гос. ун-т им. В. Н. Каразина, 316 с.
7. Коваліско, Н.В. (2013). *Стратифікаційний аналіз сучасного суспільства*. Львів: Магнолія, 310 с.
8. Коваліско, Н. (2018). Економіка і соціологія нерівності: емпіричні свідчення глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, с. 5–22.
9. Лібанова, Е.М. (2009). *Демографічні чинники бідності*. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 184 с.
10. Лібанова, Е.М. (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 404 с.
11. Макеев, С. (2006). *Новые социальные неравенства*. Киев: Институт социологии НАН Украины, 355 с.
12. Макеев С. (2017). Глобальний і локальний діалект нарративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, с. 22–36.
13. Малыш, Л. (2011). Общее и отличное в восприятии социального неравенства населением разных стран. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с. 97–120.

14. Нечитайло, И.С. (2015). *Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность?* Харьков: Изд-во НУА, 551 с.
15. Оксамитная, О. (2010). Институциональная среда воспроизводства социального неравенства. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с.4–28.
16. Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. Київ: НАУКМА; Аграр Медіа Груп, 287 с.
17. Симончук, Е. (2016). Институционализация классового анализа в украинской социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с.19–37.
18. Сорокин, П.А. (1992). *Социальная стратификация и мобильность. Человек. Цивилизация. Общество*. Москва: Политиздат, с. 295–424.
19. Шкаратан, О.И. (2012). *Социология неравенства. Теория и реальность*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 526с.

Допоміжна література

1. Гаврилова, И.Н. (2009). Западные трактовки социальной справедливости (обзор концепций). *Социол. исслед.*, 3, с.36–44.
2. Глотов, М.Б. (2013). Концепция социальной стратификации в отечественной социологии. *Социол. исслед.*, 8, с.53–59.
3. Голенкова, З.Т., Игитханян Е. Д. (2008). Социальная структура общества: в поисках адекватных ответов. *Социол. исслед.*, 7, с.75–85.
4. Григорьева, И.А. (2016). Интернет в жизни пожилых: намерения и реальность. *Социол.исслед.*, 11, с.82–85.
5. Григорьева, И.А. (2018). Занятость и социальное исключение пожилых граждан (обзор европейских конференций). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 5, с. 157–160.
6. Доманський, Г. (2005). Відбір за соціальним походженням до середніх та вищих навчальних закладів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, с. 24–47.
7. Домаранська, А. (2015). Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, с. 52–69.
8. Долуг'ян, Г. (2019). Соціальна нерівність в еволюції людських суспільств. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, с.98–120.
9. Заборовский, В. (2005). Эволюция социальной структуры: перспектива поколений. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, с.27–33.
10. Захаров, А.Л. (2016). Информационное неравенство: история и современность. *Вопросы экономики и права*, [online] 10, с.17–21. Available at: https://law-journal.ru/files/pdf/201610/201610_17.pdf [Accessed 08 June 2021].
11. Иванов, А.Б. (2017). Феномен старости. *Социол.исслед.*, 11, с.164–170.

12. Иващенко, О. (2010). Об анатомии экономического неравенства в современной Украине: социологические опыты. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с.29–55.
13. Иващенко, О. (2013). Гендерна сегрегація чи гендерна асиметрія на ринку праці: теоретичні засади та емпіричне проявлення. *Український соціум*, 1, с. 43–63.
14. Климовицкий, С. (2019). *Цифровое неравенство и его социальные последствия*. [online]. Москва: Нестор-История, с.47–53. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovoye-neravenstvo-i-ego-sotsialnye-posledstviya/viewer> [Accessed 08 June 2021].
15. Керша, Ю.Д. (2021). Социально-экономическая композиция школы как фактор неравенства в образовании. *Экономическая социология*, 1, с. 92–123.
16. Makeev, S. (2007). Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок. *Украинское общество в европейском пространстве*. Київ: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им В. Н. Каразина, с. 105–131.
17. Малыш, Л. (2013). Социальная детерминация образовательных достижений украинской молодежи. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, с. 26–44.
18. Мальцева, А.В., Шилкина, Н.Е., Махныткина, О.В. (2016). Об эмпирических индикаторах социальной структуры и социальной стратификации. *Социол. исслед.*, 10, с.33–42.
19. Образование как фактор социальной дифференциации и мобильности («круглый стол»). (2009). *Социол. исслед.*, 5, с. 89–100.
20. Райт Э.О. (2000). Марксистские концепции классовой структуры. *Рубеж*, 15, с. 35–84
21. Райт, Э.О. (2016). Как быть антикапиталистом в 21 веке. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с.3–18.
22. Симончук, Е. (2016). Институционализация классового анализа в украинской социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с.19–37.
23. Соса Елисага, Р. (2012). Лицом к неравенству. Предложения к дебатам социологов. *Социол. исслед.*, 8, с.13–20.
24. *Социальная мобильность в усложняющемся обществе: объективные и субъективные аспекты* (2019). [online]. Москва :ФНИСЦРАН, 512 с. Available at: https://www.researchgate.net/publication/334724742_Socialnaa_mobilnost_v_usloznyaemsa_obsestve_obektivnye_i_subektivnye_aspekty [Accessed 08 June 2021].
25. Шабашев, В.А. (2016). Тенденции цифрового неравенства/равенства в современном мире. *Социол. исслед.*, 9, с.3–12.
26. Шевяков, А. (2005). Неравенство и бедность: причины и пути преодоления существующих диспропорций. *Индекс* [online], 21. Available at: <http://www.index.org.ru/journal/21/shev21.html> [Accessed 12 June 2021].

27. Шматко, Н.А. (2003). Анализ культурного производства Пьера Бурдьё. *Социол. исслед.*, 8, с. 113–120.
28. Шкаратан, О.И. (2013). Ожидания и реальность. Социальная мобильность в контексте проблемы равенства шансов. *Общественные науки и современность*, [online]. Available at: <https://economics.hse.ru/data/2013/03/11/1242044520/Shkaratan.pdf> [Accessed 08 June 2021].
29. Уорнер, Л. (1999). Социальный класс и социальная структура. *Рубеж*, [online] 10–11. Available at: <https://ecsocman.hse.ru/data/249/895/1231/005uORNER.pdf> [Accessed 12 June 2021].
30. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. [online]. Київ: Центр Разумкова. Available at: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf [Accessed 05 June 2021].

Інтернет-джерела

1. Український інститут соціальних досліджень. [online]. Available at: <http://uisr.org.ua>.
2. Центр «Соціальний моніторинг». [online]. Available at: www.smc.org.ua.
3. Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова. [online]. Available at: <http://uceps.com.ua>.
4. Київський міжнародний інститут соціології. [online]. Available at: <http://kiis.com.ua>.
5. Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременко [online]. Available at: <http://uisr.org.ua>.
6. Журнал «Социологические исследования», (2015–2019). [online]. Available at: <http://socis.isras.ru>
7. Журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». [online]. Available at: <http://stmm.sn.ua>.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ І МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Соціальні нерівності у соціологічному вимірі

Основні терміни і поняття: соціальна нерівність, економічні та соціальні показники нерівності, вітальна, екзистенціальна нерівність, прояви соціальної нерівності, фактори та інструменти неоднакової інтенсивності сучасного відтворення нерівності, глобальна нерівність, множинна нерівність, інституційне середовище нерівності.

План

1. Нерівність як універсальна структурна риса суспільства, її природно-історична обумовленість.
2. Економічне та соціологічне вимірювання нерівності.
3. Фактори та інституційні механізми інтенсивності та різновекторності процесів стратифікації в країнах світу. Український профіль нерівності.
4. Множинність нерівності в світі.
5. Соціальні рани нерівності і соціальний опір.

Завдання для самостійної роботи

1. На прикладі конкретного виду нерівності проведіть дослідження методом case-stady ролі всіх можливих інститутів в його відтворенні.
2. Розкрийте уявлення про справедливі і несправедливі соціальні нерівності в українському суспільстві на основі аналізу конкретних соціологічних досліджень.

Методичні рекомендації з вивчення теми

Основна мета даної теми – осмислення феномена нерівності як універсальної структурної риси суспільства і засвоєння соціологічної інтерпретації його природи, чинників, механізмів відтворення.

В рамках даної теми розглядається як історична обумовленість нерівності, так і її прояви в умовах конкретного соціального розвитку та в процесі соціальних змін сучасного суспільства. Нерівності відрізняються природно-історичним виміром. Обумовлені природою і самою сутністю світу людей, відмінностями в здібностях і можливостях індивідів, особливостями соціального середовища їх проживання, нерівності іманентні всім фазам історичного розвитку соціуму. Соціальна нерівність пов'язана з особливостями організації колективного життя, будучи необхідною умовою існування і функціонування будь-якого суспільства.

Соціальна нерівність – специфічна форма соціальної диференціації, яка визначає відмінності життєвих умов індивідів і соціальних груп, їх неоднаковий доступ до економічних, соціальних, політичних, інформаційних та інших ресурсів, і тим самим визначає різні можливості задоволення ними актуальних і різноманітних за характером і джерелам походження потреб і інтересів.

Важливим методологічним аспектом аналізу нерівності є усвідомлення різних підходів до її вимірювання, які дають багатомірну картину світу нерівності. Більш спрощену уяву щодо нерівності надають *економічні показники*: кДжині, частка населення, що живе за межею бідності, співвідношення в процентах частки доходу 10% найбільш заможних до частки доходу 10% робітників з найменшим доходом до медіанної заробітної плати.

Повну і глибоку уяву щодо нерівності створює соціологічний підхід, який вводить такі показники, як *вітальна нерівність* (відмінності у стані здоров'я, тривалість життя, смертності між різними категоріями громадян), *екзистенціальна нерівність* (асиметричний розподіл визнання, поваги, приниження, дискримінація).

Незалежними змінними, що відтворюють нерівність, виступають класи, статуси, гендер, вік, національність, раса, рівень освіти, поселенські спільноти. Залежні змінні – неоднорідність багатоманітних умов і обставин спільного життя людей.

Аналізуючи сучасні процеси нерівності, треба відзначити, що за останніми дослідженнями вчених, експертів (Д. Стигліц, Т. Пікетті, Е. Аткинсон, Б. Міланович) з 80-х років ХХ століття спостерігається тенденція посилення нерівності у світі, формуються нові нерівності, глибоко вкорінені в структуру соціальних можливостей. Частина багатства на 1% найбільш забезпечених збільшилася з 28% в 1980 р. до 33% в даний час. Домінуюча тенденція, що складається, – неоднакова інтенсивність і різні напрямки процесів стратифікації в межах національних держав. Відмінності зумовлені переважно інституційними та культурними чинниками. З 80-х років ХХ століття нерівність за доходами поглиблюється в США та Азії, поміркована – в Європі, стабільна на Близькому Сході, Південній Африці та Бразилії. Досить високий рівень нерівності спостерігається також в Україні за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Але одночасно дослідники свідчать, що результатами опитування практично всі «переоцінюють» нерівність.

Тенденція розриву в добробуті зростає в більшості країн світу (але не у всіх). Ця тенденція погравлюється або просто збігається в часі з розвитком цифрових технологій, експансією фінансового сектора, індустрії комунікацій і розваг, але разом з помітним ослабленням ролі профспілок як представників інтересів найманих працівників.

Сучасна нерівність продукується стихією господарського життя, експансією фінансового сектора, розвитком цифрових технологій, комунікацій і розваг, послабленням ролі профспілок.

У зв'язку з цим є важливим з'ясувати можливості кореляції нерівності. Аналіз стратифікованих порядків показує, що вони мають різні конфігурації прояву під впливом держави, типу політичної організації, ідеології, релігії. Тому саме відмінності, неоднорідності, ієрархії, реплікації стратифікованих порядків становлять науковий простір соціології, її пізнавальні повноваження.

В рамках логіки аналізу нерівності необхідно осмислити ті негативні процеси, соціальні рани, що нею породжується. До цих наслідків за оцінками Дж. Стиглиця можна віднести:

- уповільнення економічного росту;
- вкоріненість бідності;
- розширення «культури бідності»;
- сприяння зростанню захворювань;
- вплив на зростання злочинності;
- зменшення соціальної мобільності;
- зростання політичних протестів;
- зменшення стабільності суспільства;
- загроза індивідуальному житті.

Слід підкреслити, що нерівності в сучасному світі набули глобального характеру. У сучасну епоху соціальні нерівності сприймаються не тільки як природні відмінності статі, віку або фізичних даних, скільки особливості політичної, економічної і культурно-нормативної структури суспільства. Нові соціальні рухи, наприклад, фемінізм, етнічний рух, рух за мир, захист навколишнього середовища можуть бути рушійною силою стратифікаційних змін.

У полі соціологічного аналізу необхідно включити обговорення проблем взаємозв'язку нерівності і соціальної справедливості.

У результаті вивчення даної теми у студентів повинно бути сформоване уявлення про предметне поле дисципліни, основні традиції соціологічного аналізу соціальної нерівності.

Основні джерела

1. Буравой, М. (2015) Социология и неравенство. *Социол. исслед.*,7, с. 5–14.
2. Лібанова, Е.М. (2012) *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 404 с.
3. Коваліско, Н. (2018). Економіка і соціологія нерівності: емпіричні свідчення глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*,3, с.5–22.
4. Макеєв, С. (2017). Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*,4, с.22–36.

Допоміжна література

1. Долуг'ян, Г. (2019). Соціальна нерівність в еволюції людських суспільств. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, с. 98–120.
2. Горшков, М.К. (2014). Общественные неравенства как объект социологического анализа. *Социол. исслед.*, 7, с.20–31.
3. Райт, Э.О. (2016). Как быть антикапиталистом в 21 веке. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с. 3–18.
4. Шкаратан, О.И. (2012). *Социология неравенства. Теория и реальность*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 526с.

Тема 2. Соціальна нерівність у фокусі теорій стратифікації

Основні терміни і поняття: соціальна нерівність, соціальна стратифікація, соціальна страта, клас, одномірні і багатомірні підходи до аналізу стратифікації.

План

1. Становлення і розвиток теорій стратифікації.
2. Розвиток неомарксистських і неовеберіанських підходів до проблем соціальної нерівності.
3. Одномірні і багатомірні підходи до вивчення нерівності.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть порівняльний аналіз неовеберіанського і неомарксистського підходів до класового аналізу суспільства.
2. Розкрийте можливості статусного аналізу різних професійних категорій за соціально-економічним індексом Р. Данкена.

Методичні рекомендації з вивчення теми

Основною метою семінару є формування розуміння і оволодіння базовими сучасними теоретико-методологічними підходами до вивчення соціальних нерівностей, зокрема підходом класового, стратифікаційного аналізу, а також його перевагами і пізнавальними обмеженнями.

Передбачається осмислити досягнення теоретичної думки як в рамках класичної соціології, так і в новітніх дослідженнях соціальної стратифікації.

Важливо визначитися, що відправною точкою соціологічного осмислення соціальної нерівності є *класовий аналіз* суспільства, обґрунтований К. Марксом і М.Вебером, які внесли найбільш вагомий внесок в розвиток теорії соціального розшарування і виникнення соціальних нерівностей. Обидва досліджували проблему через призму процесу формування соціальної структури суспільства,

упорядкування відносин між його елементами. Маркс розглядав відносини власності і становище громадських груп в системі виробництва в якості основного критерію розподілу благ і формування класів. За Вебером, володіння власністю не єдиний ресурс, який визначає можливості індивіда. Освіта, професійні навички та інші визнані суспільством вміння можуть впливати на соціальний престиж і тим самим визначати положення індивіда в соціальній ієрархії, його життєві шанси.

Подальший розвиток теорій стратифікації пов'язаний з науковими вкладками П. Сорокіна про соціальний простір соціальної стратифікації і Т. Парсонса про наявність «якісних» характеристик людей, які утворюють соціально-диференційні ознаки їх соціального стану.

Слід зазначити, що у розвитку соціологічних підходів класового, стратифікаційного аналізу сформувалися два базових напрямки: функціоналістський і структуралістський.

Функціоналістський підхід розглядає рівень доходу, престиж, владу і інші характеристики індивідів, беручи їх кількісні показники як самодостатні, відволікаючись від джерел. Виходячи з американської традиції цінності індивідуалізму, індивід – автономний, і соціальна диференціація – результат його здібностей. *Структуралістський* – представляє соціальну стратифікацію через призму соціальних груп як наслідок ієрархічного устрою суспільства. Увага фокусується не на роді занять індивіда, а на відмінностях в професійній структурі суспільства, не на доходах індивіда, а на розподілі доходів в суспільстві.

У вивченні функціоналістської традиції необхідно ознайомитися з ідеями вчених У. Ллойда Уорнера, К. Девіса і Г. Мура, що збагатили методологію аналізу стратифікаційних порядків.

Так, У. Уорнер в якості параметрів класової системи включав рівень освіти, рід занять, місце проживання, дохід і походження. В його теорії стратифікації, що отримала назву «репутаційної», класова належність людей визначається, виходячи з оцінки їх статусу іншими членами спільності, тобто їх репутації. Він спирається на принцип репутації людей всередині суспільства, де належність до того чи іншого соціального класу визначається самими членами. У. Уорнер також розробив одну з перших системних теорій соціальної стратифікації, розширивши існуючу 2-х, 3-хкласову структуру до 6-ти класів.

В аналітичних підходах К. Девіса і Г. Мура критерій соціальної стратифікації заснований на функціональній значущості позиції. Ті позиції, яким приписується вищий ранг відповідно до їх важливості і дефіцитності, забезпечують їх власникам більш значущу винагороду: дохід, владу і престиж.

Вструктуралістській традиції отримав розвиток неовеберіанський напрямок. Найбільш відомий представник – Дж. Голдтроп, який обґрунтував концепцію 7-микласової структури суспільства і теорію «сервісного класу». Класова позиція індивіда визначається статусом зайнятості, а саме відносинами найму в індустріальному суспільстві. Виділені класи розрізняються за

специфічними для кожного з них обмеженнями і можливостями, які впливають на індивідуальну економічну безпеку, стабільність і перспективи. Основою диференціації є трудовий контракт, в якому відбивається ступінь автономності працівника, кваліфікації і перспективи подальшого просування.

Неомарксистський аналіз класової структури суспільства збагатився оригінальними теоретичними підходами Е. Райта. За Райтом, класова структура сучасного капіталістичного суспільства конструюється на основі таких видів контролю над економічними ресурсами, як контроль інвестицій і фінансового капіталу, фізичних засобів виробництва, робочої сили і влади. Райт, як і всі послідовники Маркса, акцентує увагу на тому, що головний поділ людей на соціальні класи в сучасних суспільствах, як і раніше, полягає в нерівності доступу до засобів виробництва.

Таким чином, основними індикаторами місця групи (спільності, шару) в сучасній стратифікаційній ієрархії є:

- влада (політична) – можливість розпоряджатися всіма видами капіталів;
- обсяг і характер власності (економічна влада) – можливість розпоряджатися фізичним (економічним) капіталом;
- престиж, моральна винагорода, вплив (духовна влада) – можливість розпоряджатися символічним капіталом.

Додаткові індикатори – людський, культурний, соціальний капітал.

В цьому ключі важливо звернути увагу на те, що в залежності від дослідницьких завдань використовуються одномірні і багатомірні методи стратифікаційного аналізу. *Одномірний* – припускає використання одного критерію. *Багатомірна* стратифікація дозволяє виділити стійкі спільності людей, що мають цілий набір подібних ознак, наприклад, однакове економічне, політичне становище, загальну систему життєвих цінностей і інтересів, схожий спосіб життя і т.д. Отримав розвиток у цьому напрямку аналіз професійних відмінностей, що лежать в основі класових відмінностей. Професійні ознаки стали одним з провідних критеріїв соціальної диференціації: схожість соціальної поведінки, близькість соціальної позиції, суттєвий вплив свого середовища. Прикладом практичного використання такого аналізу може бути класифікація занять і їх престижу на основі соціально-економічного індексу Р. Данкена.

У результаті вивчення даної теми у студентів повинно бути сформоване уявлення, що узагальнюючим поняттям для наукового вивчення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, привласнення всіх видів ресурсів є соціальна стратифікація. Диференціація умов життя, обставин для реалізації життєвих шансів є сферою регулювання, боротьби соціальних груп за розумніший розподіл ресурсів, виходячи з критеріїв оптимізації економічного і соціального відтворення. Соціальна стратифікація як системний елемент певної соціальної організації суспільства виконує функцію його інтеграції і координації.

Теорії соціальної стратифікації розкривають широкі можливості емпіричного аналізу соціальних нерівностей в сучасних суспільствах.

Основні джерела

1. Коваліско, Н.В. (2013). *Стратифікаційний аналіз сучасного суспільства*. Львів: Магнолія, 310 с.
2. Симончук, Е. (2016). Институционализация классового анализа в украинской социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с.19–37.
3. Шкаратан, О.И. (2012). *Социология неравенства. Теория и реальность*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, с. 205–250.

Допоміжна література

1. Глотов, М.Б. (2013). Концепция социальной стратификации в отечественной социологии. *Социол. исслед.*, 8, с. 53–59.
2. Мальцева, А.В., Шилкина Н.Е. и Махныткина О.В. (2016). Об эмпирических индикаторах социальной структуры и социальной стратификации. *Социол. исслед.*, 10, с. 33–42.

Тема 3. Динаміка соціальної стратифікації. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві

Основні терміни і поняття: соціальна структура, соціальна динаміка, стратифікація, соціальна мобільність, горизонтальна і вертикальна мобільність, «соціальні ліфти», мерітократизм, культурні бар'єри.

План

1. Поняття і сутність соціальної мобільності. Характерні ознаки соціальної мобільності.
2. Фактори і умови соціальної мобільності.
3. Сучасні тенденції розвитку соціальної мобільності.
4. Міграція як вид соціальної мобільності.

Завдання для самостійної роботи

1. Проведіть самостійне дослідження соціальної мобільності своїх батьків. Виявіть роль фінансового і культурного капіталу їх сімей в соціальних переміщеннях.
2. Підготуйте повідомлення про сучасні концепції соціальної мобільності.

Методичні рекомендації з вивчення теми

Метою вивчення теми є осмислення соціальної мобільності як універсального засобу перетворень в соціальній структурі суспільства.

Слід відзначити, що вивчення соціальної мобільності було розпочато П. Сорокіним. Він розумів під *соціальною мобільністю* будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу, і показав, що існують два основних її типи – *горизонтальна і вертикальна*. Під горизонтальною мобільністю мається на увазі перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому ж рівні. Під вертикальною мобільністю їм малися на увазі ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального шару в іншій. Залежно від напрямку переміщення існують два типи вертикальної мобільності: *висхідна і спадна*, тобто соціальне піднесення і соціальний спуск.

Соціальна мобільність справедливо розглядається як позитивний фактор суспільного розвитку, оскільки сприяє залученню обдарованих і динамічних людей з низів до відповідальної діяльності. Це, як правило, стабілізує конкретно-історичну спільноту, робить її більш адаптивною до мінливих ситуацій в технологіях виробництва, економічних і соціальних відносинах. У той же час соціальні переміщення самі по собі не змінюють характеру соціальної стратифікації, зберігаючи стійкість соціальної ієрархії і пропорційності соціальних верств.

Важливо зауважити, що у зв'язку з цим можна виділити два види мобільності: циркуляція індивідів у рамках соціальної ієрархії і мобільність, викликана структурними змінами в економіці і суспільстві.

Найбільш досліджені акти мобільності можна віднести до індивідуальної, частіше вертикальної мобільності, обумовленої цілим рядом чинників – наявністю освіти, в т. ч. престижною, успадкування професійного статусу від батьків, культурне середовище, в якому розвивається індивід.

Зростання шансів на індивідуальне просування з нижчих верств до вищих зазвичай розглядається як свідчення більшої відкритості суспільства, його демократичності, рівності можливостей для його членів.

Соціальна мобільність передбачає наявність певних «соціальних ліфтів», які відкривають позитивні можливості досягнень для просування індивіда вгору по соціальних сходах, формують впевненість членів суспільства у власний потенціал в зміні свого статусу. Суспільство в такому випадку стає більш відкритим і динамічним.

Слід підкреслити, що канали соціальної мобільності, проходячи через соціальні практики і соціальні інститути, відтворюють в соціальних переміщеннях механізми («соціального ліфта») і соціального контролю («соціального сита»). Це дозволяє виділити соціальні інститути, що виконують роль трансформаторів соціальної мобільності: сім'я, освіта і виховання, збройні

сили, політичні партії, власність, ієрархія і поділ праці, вигідний шлюб, територіальна структура суспільства.

Інституційні, мережевий і сімейний рівні формують важливі передумови соціальної мобільності, задають можливість її рефлексивної корекції в момент, коли індивід знаходить автономію прийняття рішень за межами батьківської сім'ї.

У сучасній соціологічній науці складається розуміння соціальної мобільності як форми латентного процесу відтворення соціальних відносин і індивідів. Це відтворення відображає як дію універсальних законів соціального розвитку, так і специфічні риси розвитку конкретних соціальних організмів (держав, регіонів), національні традиції, виражені в цінностях і нормах міжгрупових взаємодій і зв'язків. За мобільністю приховані структурні зміни в суспільстві.

Так, становлення пізньої індустріалізації та інформаційної економіки, висуває на перший план соціальну селекцію, при якій обдарованість і освіта надають людині можливість отримати переваги в соціальному просуванні, при цьому класова ієрархія, характерна для постіндустріального суспільства, посилюється ієрархією з володіння культурним і людським капіталом. Ключовою ознакою динаміки соціальних відносин і їх прояви в соціальній кар'єрній мобільності служить реалізація в інформаційному суспільстві принципу просування за критерієм мерітократизму, при якому обдаровані і добре освічені люди реально отримують переваги в соціальному просуванні. Головним «будівельним матеріалом» ієрархії в цьому суспільстві, на відміну від класового індустріального (класичний капіталізм), є не стільки економічні ресурси (засоби виробництва), скільки людські та культурні (освіта, знання, досвід тощо).

Посилюється дія ряду механізмів, завдяки яким різні класи відтворюють себе в своїх дітях. Серед них чотири головних: передача капіталу, що забезпечує відтворення шару капіталістів; успадкування землі і дрібних засобів виробництва, що забезпечує відтворення селян, дрібних торговців і ремісників; система освіти, яка забезпечує відтворення керівників та осіб вільних професій; і нарешті, відсутність всіх цих факторів, що забезпечує відтворення найманих працівників.

Разом з тим, поряд з соціально-економічними бар'єрами фіксується вплив культурних бар'єрів, що обмежують можливості індивідуальних переходів до більш високих статусних позицій з нижчих верств. Однак, чим більше відкрито суспільство, тим менше культурні перешкоди в зв'язку з вирівнюванням освіти, і, як наслідок, тим більше вихідців з соціальних низів потрапляє в середні і вищі верстви.

У ході освоєння теми треба звернути увагу на те, що у сучасному суспільстві, де переважають класові форми соціальної стратифікації і досягаються статуси, набуває особливого значення наявність доступу до каналів мобільності, тим соціальним інститутам, які її забезпечують.

Як демонструють західні вчені, в сучасному світі освіта відіграє особливу роль як інституційний фактор соціальної мобільності. Освіта залишається найважливішим медіатором мобільності. Її вплив константний. Зв'язок між походженням, освітою і професійними досягненнями стабільний, він слабший для вихідців із вищих класів і сильніший для вихідців із нижчих. Дослідження підтвердили, що молоді люди різного класового походження, орієнтовані на різні порогові рівні освіти, яких вони прагнуть досягти в якості мінімуму, навіть при близькості здібностей / обдарованості молодої людини і фінансових ресурсів сім'ї.

Логіка заняття вимагає аналізу і такого виду соціальної мобільності як міграція, для якої характерно наростання її інтенсивності, обумовленою глобалізацією ринку праці, соціальною динамікою сучасного суспільства. Зростає її вплив на економічні, політичні, соціальні, демографічні, культурні процеси. Інтенсивність міграційних процесів пов'язана з багатьма причинами: вільна торгівля, посилення економічної, політичної і соціальної взаємозалежності між країнами, інтернаціоналізація науки, освіти, зростання впливу інформаційно-комунікаційних технологій. Вирішальне значення має наростання соціальної нерівності, як на глобальному, так і на національному рівні, що призводить до досить глибоких диспропорцій у величині заробітної плати, рівні життя.

Проведені дослідження констатують, що значна частина активного, мобільного і конкурентоспроможного населення пов'язує можливості докорінних змін у власному житті з зовнішньою міграцією. Серед українських трудових мігрантів поступово зростає частка осіб з повною вищою освітою. У їх складі випускники вищих навчальних закладів, які не зуміли інтегруватися в ринок праці України, молоді фахівці з вищою освітою, позбавлені перспектив кар'єрного росту, молоді наукові кадри, обмежені в можливостях реалізації свого інтелектуального потенціалу. Серед міграційних настанов, як фіксують дані Інституту демографії та соціальних досліджень ім. В.М. Птухи, домінують уявлення про міграцію як ефективний «соціальний ліфт», який надає можливість істотно підняти свій матеріальний і соціальний статус. Але надмірна міграція може призвести до зміни демографічного складу регіону (наприклад, виїзд молоді та «старіння населення», переважання чоловіків або жінок в регіоні, що позначається на народжуваності), нестачі або, навпаки, надлишку робочої сили, неконтрольованого зростання міст, негативних змін соціокультурної середовища регіону і багатьом іншим наслідкам.

Дослідження тенденцій розвитку соціальної мобільності розкривають нові можливості осягнення повної картини динаміки соціальної структури сучасного суспільства.

Основні джерела

1. Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. Київ: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, с. 10–80.

2. Сорокин, П.А. (1992). *Социальная стратификация и мобильность. Человек. Цивилизация*. Москва: Политиздат, с. 295–424.
3. *Социальная мобильность в усложняющемся обществе: объективные и субъективные аспекты* (2019).[online].Москва: ФНИСЦРАН, 512 с. Available at:https://www.researchgate.net/publication/334724742_Socialnaa_mobilnost_v_uslozhausmsa_obsestve_obektivnye_i_subektivnye_aspekty[Accessed 08 June 2021].
4. Шкаратан, О.И. (2012). *Социология неравенства. Теория и реальность*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, с. 205–250.

Допоміжна література

1. Голенкова, З.Т., Игитханян Е. Д. (2008). Социальная структура общества: в поисках адекватных ответов. *Социол. исслед.*, 7, с.75–85.
2. Заборовский, В. (2005). Эволюция социальной структуры: перспектива поколений. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, с. 27–33.
3. Образование как фактор социальной дифференциации и мобильности («круглый стол»). (2009). *Социол. исслед.*, 5, с.89–100.
4. Шкаратан, О.И. (2013). Ожидания и реальность. Социальная мобильность в контексте проблемы равенства шансов. *Общественные науки и современность*, [online]3. Available at:<https://economics.hse.ru/data/2013/03/11/1242044520/Shkaratan.pdf>[Accessed 08 June 2021].

Тема 4. Роль культурної нерівності в стратифікації сучасного суспільства

Основні терміни і поняття: культурний капітал, види і стан культурного капіталу, культурна нерівність, механізми і тенденції розвитку культурної нерівності, соціальні середовища.

План

1. Сутність культурної нерівності і фактори її відтворення.
2. Соціологічна інтерпретація тенденцій розвитку культурної нерівності.
3. Концепція «соціальних середовищ».

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуватися і прийняти участь в дискусії: «Роль культурного капіталу в соціальних позиціях індивідів у процесах статусного визначення».
2. Підготувати презентацію, яка ілюструє основні положення концепції культурного капіталу П. Бурд'є.

Методичні рекомендації з вивчення теми

Основною метою досліджуваної теми є осмислення сутності культурного нерівності як чинника, що підсилює соціальну диференціацію в соціальному просторі суспільства. Розуміння ресурсних і практичних компонентів дає уявлення про механізми його відтворення.

Слід звернути увагу на те, що проблеми соціальної нерівності, заснованої на знаннях, культурних відмінностях, освіті, стилях життя, стають предметом спеціальних соціологічних досліджень провідних західних вчених (П. Бурдьє, П. Ді Маджіо, Ж.К. Поссерон і ін.). Вони визначають, що соціальні позиції в процесі соціальної стратифікації детермінуються економічним і культурним капіталом, вплив яких відмінний в залежності від соціального контексту. Одним з найбільш плідних теоретичних підходів у вивченні культурної нерівності є концепція культурного капіталу П. Бурдьє. *Культурний капітал* формується на основі не тільки а) формальної освіти і кваліфікації, б) знання і досвіду, а й також на основі в) загальної орієнтації індивіда на складну інтелектуальну діяльність, смаку до неї і г) наявної відповідної соціальної мережі. В рамках даної концепції необхідно також виробити розуміння таких станів культурного капіталу, як інкорпорований і той, що об'єктивується.

Виходячи із спільно розроблених підходів вчених, *культурну нерівність* визначають як нерівність соціальних можливостей або життєвих шансів, що впливає з відмінностей в специфічних і соціально обумовлених ресурсах і практиках:

- ресурси знання, освіти, кваліфікації, цінностей, мови, манер, смаків, використання інформаційних технологій;
- культурні практики стилів життя, мовлення, споживання, отримання знань, творчості, проведення вільного часу, формування предметного середовища (житла, робочої обстановки, одягу, аксесуарів), спрямовані на особистісне самовираження.

В ході заняття необхідно з'ясувати фактори, що призводять до відтворення культурної нерівності. До них треба віднести такі процеси:

а) Культура індивідуалізує соціальний простір, формує раціональних соціальних акторів, спроможних самостійно конструювати життєві шанси і вибирати способи їх досягнення.

б) Відмінності в доступі до ідей, знань, когнітивних технологій, культурних практик і відповідних інститутів створюють різні рамки соціальних можливостей, ролеві репертуари і стратегії.

с) За допомогою культури люди по-різному інтерпретують соціальні інститути і відносини, бачать світ через різні «ціннісні призми».

У логіці аналізу культурної нерівності слід розглянути питання накопичення культурного капіталу як складний і тривалий процес, в ході якого відбувається його передача в сім'ї. На нього впливає освітня система, соціальний капітал. Доречно акцентувати, що культурні нерівності є глибшими

і стійкішими до зовнішніх впливів в порівнянні з економічною нерівністю, а нерівності культурного капіталу здатні закріплювати культурну гегемонію правлячих класів, реалізовувати ідеологічний контроль над іншими соціальними класами.

При вивченні теми важливо звернути увагу на динаміку і зміст соціальних змін у сучасному постіндустріальному суспільстві, для яких характерно подолання жорсткої соціальної ідентичності, підвищення мерітократичності відносин, рухливості соціально-культурних спільнот. Вони множать і підтримують культурні відмінності, демонструють більше свободи індивідуального самовираження.

Нові можливості пояснення механізмів, тенденцій змін культурної нерівності відкриває концепція соціальних середовищ (мільо). «*Соціальні середовища*» (С. Градил, М. Фестер) – це стійкі групи людей, які об'єднуються або розмежовуються на підставі відносин споріднення, сусідства, землячества, професійної належності, захопленості, і, завдяки створенню спільних моральних правил, ідентичностей, смаку, життєвого стилю, габітусу мають як вертикальні, так і горизонтальні пересічні виміри. Концепція мільо зорієнтована на суб'єктивний вимір соціальної належності. Так, згідно прихильності тим чи іншим представленням щодо соціальної справедливості та загальнополітичного устрою виділяється шести політичних таборів. У цілому за ціннісною, професійною шкалою, соціальними практиками класові середовища типологізуються на: вище буржуазне мільо, «респектабельне» народне мільо, неблагополучне народне мільо і мільо найманих робітників.

Таким чином, концепт соціальних середовищ охоплює різні напрямки досліджень стилю життя, смаків і моделей споживання як показників культурного нерівності, при цьому враховує економічні виміри, виміри соціальних можливостей, що дозволяє розвивати диференційовану багатомірну концепцію соціальних нерівностей.

У завершенні вивчення теми доцільно прийняти участь у дискусії на тему: «Роль культурного капіталу в соціальних позиціях індивідів у процесах соціальної стратифікації».

Основні джерела

1. Макеев, С. (2006). *Новые социальные неравенства*. Киев: Институт социологии НАН Украины, с.43–67.
2. Воронкова, В. (2008). *Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива*. Санкт-Петербург: Алетея, с.25–44.

Допоміжна література

1. Домаранська, А. (2015). Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, с. 52–69.
2. Шматко, Н.А. (2003). Анализ культурного производства Пьера Бурдьё. *Социол. исслед.*, 8, с. 113–120.

Тема 5. Інформаційне суспільство: нові профілі нерівності

Основні терміни і поняття: інформаційне суспільство, новітні інформаційно-комунікаційні технології, інформатизація, інформаційна нерівність, показники інформаційної нерівності.

План

1. Соціальна структура інформаційного суспільства в детермінантах сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.
2. Поняття і показники «цифрового розриву». Фактори виникнення інформаційної нерівності.
3. Процеси «цифровий асиметрії» в Україні.

Завдання для самостійної роботи

1. Проведіть пошук і самостійний аналіз емпіричних даних, що характеризують сучасну цифрову нерівність в Україні.
2. Підготуйте індивідуальну доповідь «Сучасні підходи до вимірювання інформаційної нерівності: переваги та недоліки».

Методичні рекомендації з вивчення теми

Мета досліджуваної теми – формування розуміння сутності, показників, причин інформаційної нерівності, її стану і динаміки в сучасному суспільстві.

Аналіз інформаційної нерівності необхідно розглядати у взаємозв'язку з процесами інформатизації сучасного суспільства. Трансформаційні процеси, пов'язані з впливом науково-технічної революції, інформатизації і комп'ютеризації, здійснюють істотний вплив на соціальний профіль сучасного суспільства. Інтенсивна ефективна інформаційна взаємодія людей, широкий і масовий доступ до інформаційних ресурсів, розвиток інформаційно-комп'ютерної економіки, електронного уряду, цифрових ринків, соціальних мережевих майданчиків активного маркетингу свідчать про становлення нового типу суспільства – інформаційного.

Він ознаменував собою широкий спектр соціальних змін. Важливо відзначити, що в процесі інформатизації суспільства нове високоавтоматизоване середовище стає в різному ступені доступною для окремих людей, організацій, регіонів і навіть країн світової спільноти початку ХХІ ст. Інформаційні технології доцільно розглядати не тільки як стимул соціального розвитку, а й як певний «виклик» усталеному соціальному порядку, своєрідний маркер нової, раніше невідомої диференціації соціальної системи. Видозмінюється соціально-стратифікаційна модель суспільства, в якій інформаційний фактор починає поступово домінувати над іншими. Фінансово-економічні, владні та інші чинники поступово втрачають своє домінуюче значення в стратифікованій системі, приводячи до виникнення нової нерівності – інформаційної.

У цьому контексті необхідно осмислити сутність категорії інформаційної нерівності, яка часто ототожнюється з цифровою нерівністю. Інформаційну нерівність слід розглядати і як «цифрову бідність». Під «цифровою нерівністю» розуміється «новий вид соціальної диференціації, що впливає з різних можливостей використання новітніх інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ)» і що означає наявність або відсутність доступу до технологій як різних соціальних груп (внутрішня цифрова нерівність), так і певних країн або регіонів. Виділяють три форми цифрової нерівності: в доступі, в використанні, впливі на поведінку і настанови населення.

Слід зазначити, що цифрова нерівність визначається різними системами показників. Так, для вимірювання міждержавної нерівності розроблений «індекс цифрових можливостей» (digital opportunity), що враховує комп'ютерну інфраструктуру, інформаційну інфраструктуру, інфраструктуру мережі Інтернет, соціальну інфраструктуру. За цим індексом країни діляться на групи.

Існує також Гарвардська методика «Готовність до інформаційного світу», яка оцінює готовність країни по 19 показникам за п'ятибальною системою. Виділяється 5 основних критеріїв готовності:

- доступ до мереж;
- стан дистанційного навчання;
- розвиток «електронного суспільства»;
- розвиток «електронної економіки»;
- політика держави в сфері інформаційно-комунікаційних технологій.

Дослідження інформаційної нерівності показують, що саме інтеграція в простір інформаційно-комп'ютерних технологій виступає раніше невідомим ресурсом, який надає варіанти заняття більш вигідної соціально-статусної позиції в суспільстві, а також визначає соціальний статус людини або соціальної групи в цілому.

Доцільно в зв'язку з цим звернутися до теорії «людського капіталу», інтерпретація якого дозволяє в якості вагомого компонента включати в нього інформаційні ресурси, які виступають важливою конкурентною перевагою на ринку праці. Успішними в кар'єрі і високооплачуваними стають ті фахівці, які не тільки вільно володіють складними комп'ютерними програмами, а й використовують їх у якості одного з інструментів прийняття інноваційних і творчих рішень. Таким чином, інформаційні ресурси представляють собою новий механізм статифікаційного порядку на ринку праці, сегментує його, зокрема, на первинний, привілейований, і вторинний.

Структура вивчення теми передбачає звернення до емпіричної бази дослідження інформаційної нерівності. У сучасних дослідженнях в даний час окреслюються такі напрямки, як проблеми доступу до комп'ютера та Інтернету і соціальний профіль користувачів ІКТ (людський капітал, сімейний і соціальний контекст).

Так, наприклад, соціологічні дослідження в Україні дають уявлення про регіональні «розриви» в доступі до ІКТ, соціальний профіль користувачів ІКТ,

показники комп'ютерної грамотності населення.

У результаті вивчення теми студенти повинні розвинути компетентність в області методології дослідження інформаційної нерівності, мати уявлення про його стан і динаміку в глобальному та національному масштабі.

Основні джерела

1. Макеєв, С. (2006). *Новые социальные неравенства*. Киев: Институт социологии НАН Украины, с.313–353.
2. Лібанова, Е.М. (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, с.205–235.

Допоміжна література

1. Захаров, А.Л. (2016). Информационное неравенство: история и современность. *Вопросы экономики и права*, [online]10, с.17–21. Available at: https://law-journal.ru/files/pdf/201610/201610_17.pdf [Accessed 08 June2021]
2. Климовицкий, С. (2019). *Цифровое неравенство и его социальные последствия*. [online]. Москва: Нестор-История, с.47–53. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovoe-neravenstvo-i-ego-sotsialnye-posledstviya/viewer> [Accessed 08 June2021].
3. Шабашев, В.А. (2016). Тенденции цифрового неравенства/равенства в современном мире. *Социол. исслед.*, 9, с.3–12.
4. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти [online]. Київ: Центр Разумкова. Available at: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf [Accessed 05 June2021]

Тема 6. Соціальні нерівності в освіті

Основні терміни і поняття: соціальний інститут освіти, соціальна мобільність, рівність/нерівність доступу до освіти, культурний капітал, інституційні механізми відтворення освітньої нерівності.

План

1. Основні інституційні характеристики системи освіти як основного каналу соціального відтворення соціальної мобільності.
2. Доступність вищої освіти як відображення нерівності
3. Дослідження особливостей функціонування освітньої системи в сучасних умовах.
4. Реформування освіти як процес зниження нерівності

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте рецензію на Розділ III монографії С. Оксамитної «Міжгенераційна та освітня мобільність». – Київ: НаУКМА, 2011 р.
2. Підготуйте доповідь на тему: «Система освіти України в цифрах».
3. Підготуйте аналітичний матеріал, що розкриває основні підходи і проблеми реформування системи освіти в Україні. Зробіть висновок про те, наскільки реформи сприяють вирівнюванню шансів доступу до якісної освіти.

Методичні рекомендації з вивчення теми

Мета теми, що досліджується, – це формування розуміння процесів функціонування соціального інституту освіти як основного каналу соціальної мобільності, а також особливостей реалізації його впливу на трансформацію соціальної стратифікації в сучасних суспільствах.

В умовах нерівного доступу до тих чи інших видів капіталу або ресурсів система освіти виконує селективну функцію, надаючи можливість для соціальної мобільності, і тим самим впливає на розподіл ресурсів, наявних в суспільстві. Система освіти фактично виконує посередницьку роль маркера справедливості інших форм соціальної нерівності. Вона поряд з частковим відтворенням соціальної структури суспільства надає можливості для соціальної мобільності, тим самим впливає на розподіл ресурсів, наявних в суспільстві.

У цьому контексті необхідно усвідомити сенс поняття доступності освіти.

Для всіх здібних і мотивованих індивідів освіта вважається певною мірою способом втілення принципу рівності можливостей, мерітократичності сучасного демократичного суспільства. *Доступ до освіти* виражається в мінімізації залежності освітніх можливостей від соціального походження і в максимізації залежності від здібностей і зусиль індивідів. Доступність освіти є комплексним поняттям і включає в себе такі напрямки, як: доступність для дітей та молоді з особливими потребами; доступність для обдарованої і талановитої молоді; доступність для тих, хто проживає у віддалених від освітніх центрів регіонах; доступність для соціально незахищених категорій населення.

Разом з тим, слід підкреслити, що освіта, як і інші соціальні ресурси, не розподіляється між усіма членами суспільства рівномірно. Як показують соціологічні дослідження, на зміну формальної нерівності в доступі до середньої та вищої освіти прийшло більш тонка і гнучка нерівність в якості освіти, в обсязі реального інтелектуального капіталу. Постійно зростає внесок сім'ї з її не тільки матеріальними, але й культурними ресурсами. Всі механізми селекції пов'язані з відбором в елітарні університети найбільш підготовлених молодих людей. Однак ступінь їх готовності все більш диференціюється при формально рівних показниках числа років і навіть показниках успішності занять в школі.

У зв'язку з цим показові дослідження П. Блау, О. Данкена (США), які зафіксували постійний зв'язок між професійним статусом і освітою батька і досягненнями індивідів в сфері освіти. Дослідження «Oxford Mobility Study» в Великобританії виявило зростання залежності між досягненнями в освіті і соціальним походженням.

Дану дослідницьку парадигму розширюють соціологічні концепції, що фокусуються на проблемах освітньої стратифікації, закономірностях соціального розшарування в освітніх системах. С. Боулз, Г. Гінтіс (США) розглядають механізми соціалізації в початковій і середній школі, які формують домінуючу систему цінностей імущих класів. Вчені Р. Коллінз, П. Бурд'є аналізують бар'єри механізмів культурної репродукції, які обмежують доступ до вищої освіти.

Для більш глибокої аргументації щодо впливу економічного та культурного капіталу на освітню стратифікацію можна звернутися до відповідних статистичних даних Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ. Дослідження освітнього поля сучасного українського суспільства фіксують стратифікаційні процеси на всіх рівнях системи освіти: дошкільному, шкільному, вищому.

Одним з найважливіших моментів освоєння даної теми є розгляд і вивчення ролі раннього розвитку дітей (дошкільного віку) у вирівнюванні освітніх можливостей дітей різного соціального походження.

Розумінню тенденцій відтворення освітньої нерівності доступності різних рівнів освіти для вихідців з різних класів населення буде сприяти вивчення основних інституційних характеристик, які опосередковують ці процеси. До них можна віднести стандартизацію, стратифікацію, специфіку професійної освіти, тривалість обов'язкової освіти, загальну величину сектора вищої освіти і його вартість.

Для з'ясування їх впливу на вирівнювання освітніх можливостей доцільно звернутися до дослідницького проекту С. Оксамитної «міжгенераційна класова та освітня мобільність». В ньому розкрита динаміка шансів отримання освіти в Україні індивідами різного соціального походження протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Результати дослідження свідчать про те, що ні освітні реформи радянського періоду, ні численні зміни правил та інституційних напрямків переходу до вищої освіти (квоти, пільги по зарахуванню, підготовчі відділення ВЗО тощо) не привели до зміни освітньої нерівності в сенсі нерівності шансів отримання вищої освіти. Обумовлені соціальним походженням (професійний статус і освіта батьків) відмінності освітніх досягнень виявилися досить стійкими до інституційних заходів освітнього реформування і освітньої експансії.

Разом з тим, Концепція «Нової української школи», щовпроваджується нині, націлена на забезпечення вирівнювання можливостей доступу до якісної освіти в різних регіонах і населених пунктах. Розробка і впровадження принципу «гроші ходять за дитиною» дозволить вирівнювати доступ до

бюджетного фінансування установ освіти всіх форм власності. Розвиток різноманітних форм отримання освіти: дистанційне, мережеве, змішане навчання в інституціях, екстернат і сімейних формах індивідуального навчання, педагогічний патронат сприятиме отриманню якісної освіти.

Розвитку самостійного розуміння проблем освітньої нерівності сприятиме участь в дискусії: «Чи впливає експансія вищої освіти періоду незалежності зростанню рівності можливостей в українському суспільстві?»

Результатом засвоєння теми має стати розуміння того, що саме доступність освіти для кожного здібного і мотивованого вважається способом втілення принципу рівності можливостей, мерітократичності сучасного демократичного суспільства за типом Швеції, яка визнана в даний час найбільш мерітократичним суспільством, країною з найбільшим рівнем можливостей.

Основні джерела

1. Макеев, С. (2006). *Новые социальные неравенства*. – Киев: Институт социологии НАН Украины, с.116–147.
2. Нечитайло, И.С. (2015). *Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность?* Харьков: Изд-во НУА, 551 с.
3. Лібанова, Е.М. (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*.– Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, с. 166–176.
4. Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. Київ: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, с. 153–222.

Допоміжна література

1. Доманський, Г. (2005). Відбір за соціальним походженням до середніх та вищих навчальних закладів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, с. 24–47.
2. Керша, Ю. Д. (2021). Социально-экономическая композиция школы как фактор неравенства в образовании. Обзор подходов к измерению и механизмов взаимосвязи с академическими результатами. *Экономическая социология*, 1, с.92–123.
3. Малыш, Л. (2013). Социальная детерминация образовательных достижений украинской молодежи. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, с. 26–44.
4. Образование как фактор социальной дифференциации и мобильности («круглый стол»). (2009). *Социол. исслед.*, 5, с.89–100.

Тема 7. Роль сім'ї у відтворенні соціальної нерівності

Основні терміни і поняття: механізми відтворення соціальної нерівності в сім'ї, внутрішньосімейна солідарність, соціальне походження і освіта, професійні досягнення індивіда, економічні ресурси сім'ї, біографічний метод дослідження.

План

1. Внутрішня сімейна солідарність як механізм відтворення соціальної нерівності.
2. Функції внутрішньої сімейної солідарності.
3. Основні етапи відтворення соціальної нерівності в сім'ї.
4. Спадкування і майнові передачі як механізм формування статусної ієрархії і соціальної нерівності.
5. Проблема скорочення нерівності за походженням.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте сутність і можливості біографічного методу в дослідженні соціальної нерівності.
2. Підготуйте повідомлення на тему: «Добробут батьківської сім'ї як фактор формування життєвих планів студентів».
3. Що нового вносить дослідження внутрішньої сімейної солідарності в теорії соціальної нерівності?

Методичні рекомендації з вивчення теми

Зазначена тема передбачає звернення до аналізу профілю нерівності, який генерується інститутом сім'ї. Її засвоєння передбачає розуміння не тільки ролі сім'ї в соціальному відтворенні, а й впливу сімейної солідарності на масштаб і механізми відтворення і посилення соціальної нерівності. Прояснюючи сутність *внутрішньої сімейної солідарності*, слід констатувати, що вона не в усіх сім'ях проявляється однаково і її вплив визначається такими структурними чинниками, як статус батьків, їх фінансові ресурси і освітній рівень.

Повнота аналізу ролі внутрішньої сімейної солідарності у відтворенні соціальної нерівності передбачає послідовний розгляд її впливу на всіх етапах життєвого циклу індивіда, на яких визначаються напрямки, важливі як для його добробуту, так і для соціальної структури в цілому. Ефективним методом аналізу цього профілю нерівності, а також режиму його реплікації або модифікації може стати біографічний метод соціологічного дослідження. Науковий і практичний інтерес в цьому сенсі представляє оригінальний дослідницький проект М. Зидліка, який доцільно докладно розглянути на семінарському занятті.

На етапі дитинства і юності ресурси батьків задають важливі орієнтири соціального становища – якості життя, бажаних стандартів в освіті.

Варто окремо зупинитися на аналізі впливу батьків на освіту дітей, яка істотно впливає на дохід, вибір професії, престиж, кар'єру, гарантованість місця роботи, умови праці, майно, розмір пенсії, здоров'я і тривалість життя. Освіта розглядається батьками як необхідне благо для підтримання і відтворення соціальної позиції своїх дітей. Готовність батьків інвестувати в освіту дитини в значній мірі відображає їх фінансові можливості. Однак ризики малозабезпечених сімей або, припустимо, сімей середнього класу часто непорівнянні. Раціональний вибір батьків в освіті призводить до стабільності профілю соціальної нерівності. У цьому контексті соціальна політика може змінювати патерни висхідної мобільності через освіту в напрямку розширення можливостей для бідних сімей шляхом надання їм додаткових гарантій успіху в разі вибору стратегії, що вимагає значних витрат.

У рамках даного аналізу необхідно врахувати також, що великий вплив батьків на освіту дітей поширюється в подальшому на їх професійну діяльність. Дієвим механізмом у відтворенні соціальної нерівності виступає такі практики *внутрішньої сімейної солідарності*, як актуальні грошові перекази, майнове успадкування. Спадкування відображає міжпоколінську солідарність в сім'ї. Вже дорослі діти підтримуються регулярними грошовими переказами, подарунками, даруванням, передачею майна протягом усього життя, тим самим сприяючи зміцненню і навіть збільшенню соціальної нерівності, таким чином, економічним ресурсам сім'ї відводиться ключова роль в її відтворенні.

У цілому, внутрішня сімейна солідарність сильно виражена у всіх соціальних шарах. Але там, де є в наявності великі можливості, відповідно, і підтримка набагато більше. Батьки з незначними ресурсами не в змозі забезпечити таку підтримку, скорочуючи тим самим вихідні можливості і ресурси своїх дітей.

Внутрішня сімейна солідарність існує все життя, і таким чином відбувається постійне відтворення соціальної нерівності протягом усього життя.

Поглибити зміст проблеми доцільно практичним аспектом, що передбачає проведення самостійного розвідувального дослідження з використанням біографічного методу з метою виявлення дії механізмів сімейної солідарності в соціальних практиках взаємодії в українській сім'ї. Необхідно також обговорити в дискусійному форматі питання досягнень відповідних соціальних позицій індивіда детермінованістю соціальним походженням, ролі культури конкретного суспільства на модифікацію соціальної нерівності через сімейну солідарність.

У процесі освоєння теми бажано прийти до висновку про те, що перетворення соціальної нерівності в спадкову має негативні наслідки для суспільства, для вирівнювання життєвих шансів індивідів. Важливим суспільно-політичним завданням є скорочення нерівності за походженням і розширення привабливої соціальної перспективи.

Основні джерела

1. Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*/ Київ: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, с. 107–138, 187–222.
2. Воронков, В., Соколов М. (2008). *Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива.*– Санкт-Петербург: Алетея, с. 111–122.

Допоміжна література

1. Заборовский, В. (2005). Эволюция социальной структуры: перспектива поколений. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, с. 27–33.
2. Оксамитная, О. (2010). Институциональная среда воспроизводства социального неравенства. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, с. 4–28.
3. Фруммин, И. (2019). Лекция «Бедность не порог? Как несправедливые университеты поддерживают неравенство...». [online] Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=6lsIxvgX4A0&t=3426s> [Accessed 14 Jan. 2021].

Тема 8. Гендерна та вікова стратифікація

Основні терміни і поняття: гендерна стратифікація, вікова когорта, вікова страта, соціальні обмеження, соціальні можливості, життєві шанси, життєвий курс.

План

1. Гендерний вимір підстав соціальної стратифікації.
2. Сучасні соціологічні теоретичні та емпіричні дослідження гендерної нерівності.
3. Динаміка гендерної нерівності в Україні.
4. Вік як показник нерівного доступу до соціальних і економічних ресурсів.
5. Проблема «старіючого суспільства» у вимірі стратифікації.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть, що нового вносять гендерні дослідження в теорію соціальної стратифікації?
2. Проведіть пошук і самостійний аналіз емпіричних даних, що характеризують сучасну гендерну нерівність
3. Підготуйте емпіричні дані, що характеризують тенденції «старіння» сучасного суспільства. Проведіть їх аналіз, розкрийте досягнення соціальної політики європейських країн щодо соціальної адаптації старшого покоління.

Методичні рекомендації з вивчення теми

Вивчення теми передбачає розгляд значення категорії гендера в дослідженнях соціальної структури і соціальної нерівності. Сучасні дослідницькі підходи акцентують увагу на критиці соціально-структурного аналізу гендерних відносин, який оперує категоріями класи, шари, середовища, в той час як гендерна нерівність пронизує їх, не виділяючи великі гомогенні групи жінок. Категорію гендер слід розглядати як самостійну, використовуючи яку можливо описати різні специфічні види діяльності, де проявляється дискримінація жінок: трудове, політичне, сімейне життя.

Гендер – це елемент соціальних відносин, що конструюють не тільки соціальні відмінності чоловіків і жінок, але і відносини влади, які проявляються в певній ієрархії і сегрегації. Відтворення гендерної ієрархічного порядку відбувається через укорінення гендерних статусів, гендерний розподіл праці, статуси в системі спорідненості, що відображають і підсилюють престиж і владу, гендерну ідеологію, що виправдовує маскулінізм, культурні репрезентації гендера.

Поглибленню розуміння гендерної стратифікації сприятиме аналіз емпіричних даних, які розкривають гендерну нерівність в сфері сімейного життя, сфері праці, суспільно-політичного життя. Узагальнюючим показником рівня дискримінації жінок в суспільстві може служити *гендерна нерівність*, яка включає такі критерії: економічні можливості, народжуваність і тривалість здорового життя, рівень освіти і доступ до неї.

Проблеми гендерної нерівності необхідно розглядати у взаємозв'язку з вивченням механізмів соціальної мобільності. Слід окремо зупинитися на аналізі таких каналів висхідної соціальної мобільності, як походження і шлюб. Необхідно також відзначити, що стан здоров'я також може виступати і обмеженням, і каталізатором соціальної мобільності.

У рамках осмислення сучасних профілів нерівності актуальною є проблематика привілейованості і дискримінації різних вікових груп. Соціологічний підхід фокусується на розгляді віку як соціальної характеристики в поняттях соціальних обмежень і соціальних можливостей. Залежно від віку визначаються дві стратегії контролю над обставинами: а) переважно-активна на більш ранніх стадіях життєвого шляху; б) переважно-приспосувальна на пізніх стадіях. Фактор віку істотно підвищує і навіть визначає адаптаційний потенціал індивіда в суспільстві, що трансформується.

Вікова страта – це тип певного соціального групування сукупності людей одного вікового діапазону, який характеризується схожими наборами життєвих шансів, соціальних прав та обов'язків. Аксиоматично, що певний соціальний статус досягається в період трудової зайнятості, і з її втратою цей статус або значно знижується, або втрачається. Дослідження показують, що придбання навіть ймовірно вищого професійного і ділового рівня людьми старшої вікової когорти не підтверджується їх відповідною винагородою, що служить причиною неможливості досягнення задовільного матеріального

статусу. Таким чином, за своїм біографічним часом когорти знаходяться в нерівноправному становищі, де переваги на боці молодшої групи. Проблема полягає в обмеженні соціальних можливостей більш старшої групи, яка при цьому володіє більш просунутим соціальним ресурсом.

Розширюють соціологічний аналіз вікової нерівності використання, крім показників матеріального становища, таких соціальних маркерів, як соціальне самопочуття, самореалізація, здоров'я, самооцінка.

У рамках теми доцільно зупинитися на проблемах культури статусного самовизначення молодого покоління, в яких віддзеркалюється ціннісний конфлікт поколінь.

Посиленню практичної спрямованості осмислення теми сприятиме залучення матеріалів емпіричних досліджень, самостійний аналіз їх результатів.

Основні джерела

1. Лібанова, Е.М. (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. – Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, с.132–142.
2. Макеев, С. (2006). *Новые социальные неравенства*. – Киев: Институт социологии НАН Украины, с.225–253, 254–269.

Допоміжна література

1. Заборовский, В. (2005). Эволюция социальной структуры: перспектива поколений. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, с.27–33.
2. Воронков, В., Соколов, М. (2008). *Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива*. Санкт-Петербург: Алетея, с. 123–137.
3. Григорьева, И.А. (2016). Интернет в жизни пожилых: намерения и реальность. *Социол.исслед.*, 11, с. 82–85.
4. Григорьева, И.А. (2018). Занятость и социальное исключение пожилых граждан (обзор европейских конференций). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 5, с. 157–160.
5. Иванов, А.Б. (2017). Феномен старости. *Социол.исслед.*, 11, с.164–170.
6. Іващенко, О. (2013). Гендерна сегрегація чи гендерна асиметрія на ринку праці: теоретичні засади та емпіричне проявлення. *Український соціум*, 1, с. 43–63.
7. Семенова, В. (2004). Возраст как социальный ресурс: возможные источники социального неравенства. [online]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozrast-kak-sotsialnyy-resurs-vozmozhnye-istochniki-sotsialnogo-neravenstva> [Accessed 5 June 2021].

Перелік питань для підготовки до заліку

1. Особливості предметної області соціології нерівності
2. Соціальна нерівність як сутність суспільства. Проблеми, що породжуються соціальною нерівністю.
3. Сучасна множинність соціальної нерівності.
4. Проблеми взаємозв'язку нерівності і соціальної справедливості.
5. К. Маркс про соціальну стратифікацію. Сутність класового підходу.
6. М. Вебер про статусні фактори стратифікації соціальних класів.
7. Функціоналістська і структуралістська традиція аналізу соціальної стратифікації.
8. Теорія соціальної стратифікації У. Уорнера.
9. Сутність неомарксистських і неовеберіанських підходів до проблем соціальної нерівності.
10. Функціоналістський підхід в осмисленні соціальної стратифікації.
11. Концепція соціального класу Дж. Голдтропа.
12. Е. Райт про соціальні класи західного суспільства.
13. Внесок гендерних досліджень в теорію соціальної стратифікації.
14. Інституційні механізми відтворення і модифікації соціальної нерівності.
15. Багатомірний підхід до дослідження соціальної стратифікації.
16. Багатство і дохід. Особливості розподілу в суспільстві.
17. Вплив культурного капіталу на стратифікацію.
18. Роль сім'ї у відтворенні соціальної нерівності.
19. Біографічний метод в дослідженні соціальної нерівності.
20. Типи стратифікаційних систем: критерії виділення.
21. Множинність підстав стратифікаційних поділів.
22. Соціальна стратифікація постіндустріального суспільства: відмінні риси.
23. Методи дослідження проблем соціальної нерівності в сучасному суспільстві.
24. Профіль соціально-економічної диференціації населення України.
25. Здоров'я у вимірі стратифікації.
26. «Стиль життя» в системі показників культурної нерівності.
27. Методологічні підходи до вимірювання рівня освіти і соціальних нерівностей в сфері освіти.
28. Вплив соціального капіталу на формування і відтворення соціальної нерівності.
29. Вік як джерело соціальної нерівності.
30. Евристичний потенціал концепції «соціальних середовищ».
31. Доступність вищої освіти як відображення рівності / нерівності в сучасному суспільстві.
32. Сутність «цифрового розриву» і виникнення інформаційної нерівності.
33. Негативні наслідки соціальної нерівності за походженням.
34. Сучасні тенденції розвитку соціальної мобільності.
35. Міграція як вид соціальної мобільності. Соціально-економічні детермінанти міграції.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
ФОРМИ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ.....	5
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ.....	6
РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМАЮТЬ ЗДОУВАЧІ.....	7
ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ.....	8
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН.....	10
ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ.....	11
НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА.....	13
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	17
ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ І МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ВИЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ.....	21
ТЕМА 1. Соціальні нерівності у соціологічному вимірі.....	21
ТЕМА 2. Соціальна нерівність у фокусі теорій стратифікації.....	24
ТЕМА 3. 1.3 Динаміка соціальної стратифікації. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві.....	27
ТЕМА 4. Роль культурної нерівності в стратифікації сучасного суспільства...31	
ТЕМА 5. Інформаційне суспільство: нові профілі нерівності.....	33
ТЕМА6. Соціальні нерівності в освіті.....	36
ТЕМА 7. Роль сім'ї у відтворенні соціальної нерівності.....	39
ТЕМА 8. Гендерна та вікова стратифікація.....	42
ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ.....	44

Навчальне видання

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ

Методичні рекомендації для студентів,
які навчаються за спеціальністю 054 – Соціологія

Автор-упорядник **БІРЧЕНКО Олена Володимирівна**

В авторській редакції
Комп'ютерний набір: *О. В. Бірченко*

Підписано до друку __. __. 2021. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс».
Ум. друк. арк. _____. Обл.-вид. арк. _____.
Наклад 5 пр. Зам. №

Видавництво
Народної української академії
Свідоцтво № 1153 від 16.12.2002.

Надруковано у видавництві
Народної української академії

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27.